

ДИСКУСІЙНІ АСПЕКТИ БОРОТЬБИ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРОВИЧА ЗА
КИЇВСЬКИЙ СТІЛ

Пропонована стаття присвячена висвітленню окремих аспектів боротьби за київський стіл у першій третині XI ст. і ролі в ній Ярослава Володимировича. Ця проблема не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Однак існує чимало запитань, у відповідях на які історики або ще не визначилися, або самі запитання ще не стали предметами окремих досліджень. Серед новітніх вітчизняних праць, присвячених визначеній тематиці, насамперед варто відзначити дослідження Петра та Олексія Толочків, в яких з позиції історизму подано незаангажований погляд на ці суперечливі сторінки нашої історії [1, 2, 3]. Окремі дискусійні моменти щодо початків правління Ярослава Володимировича містить праця А.Б. Головка [4]. Для розуміння історичних процесів, що мали місце на руських землях в досліджуваній період цінною є праця сучасних британських істориків С.Франкліна і Д. Шепарда «Начало Руси: 750–1200» [5]. Важливу інформацію щодо аналізу досліджуваних процесів містять сучасні мистецтвознавчі та богословські праці [6, 7]. Завдання автора статті привернути увагу дослідників до окремих суперечливих аспектів боротьби за київський стіл в першій третині XI ст., висвітлення яких дасть змогу більш об'єктивно визначити позиції учасників і, насамперед, роль Ярослава Володимировича в її розгортанні.

Почнемо аналіз тодішніх подій із відмови новгородського князя сплачувати щорічну данину Києву. В історичній літературі є кілька версій щодо причин виступу Ярослава проти Володимира: намагання останнього передати київський стіл Борису [8, с. 195; 9, с. 10; 10, с. 3 та ін.]; підтримка Ярославом сепаративних планів новгородців [11, с. 482]*; поєднання обох названих думок [13, с. 250]. Найбільш поширеною є перша версія.

Однак, чи достатньо твердження літописця «бо любив його отець більше од усіх» [14, с. 77] для обґрунтування висновку про плани Володимира щодо передачі влади Борису? Чи є підтвердження у письмових джерелах хвороби Володимира напередодні конфлікту з Ярославом? З літописного тексту виходить, що він не лише готував похід проти бунтівного сина, але й планував його очолити – отже почував себе добре [14, с. 74]. Розхворівся він несподівано під час воєнних приготувань і незабаром помер. Який «щасливий» випадок для Ярослава...**

*До речі, Б. Греков пояснював і причину виступу Ярослава проти Святополка тим, що «Святополк, очевидно, став проводити політичну лінію свого батька [зміцнення центральної влади київського князя та протидія сепаратизму удільних князів]...» [11, с. 483]. Цієї ж думки притримувався і Д. Дорошенко [12, с. 46].

** Ярослав у житті часто таланило, особливо у період боротьби за спадщину Володимира: «вчасно» помер батько; хтось напоумив Святополка посваритися з Болеславом I, що дозволило Ярославу після поразки на Волині продовжити боротьбу за Київ (літописне свідчення про порубані човни у Новгороді видається малоімовірним); після поразки на Альті Святополк тікає до поляків, однак хворіє і помирає (до речі, в літописному описі його хвороби можна легко розпізнати симптоми отруєння [14, с. 84.]); Мстислав, перемігши Ярослава під Лиственном, замість того, щоб посісти київський стіл, робить «царський дарунок» - пропонує Ярославу поділити Русь по Дніпру (в історичній літературі є кілька версій причини поступливості Мстислава: перша, найпоширеніша, в основу якої покладене літописне твердження, що « не прийняли його кияни» [14, с. 85]; друга, базується на прихильності Мстислава до ідеї «нового порядку [феодальної роздробленості]» [11, с. 485]; третя, пов'язує замирення братів із зовнішніми чинниками: помер Болеслав I, в Польщі розпочалася смуґа, що сприяло спільному походу братів проти поляків [15, с. 95 – 97] та ін.); у 1033р. помирає син Мстислава, а невдовзі (у 1034 р./1036 р.) і він сам після польовання хворіє і помирає, що переводить Ярослава у статус «єдиновладника Руської землі» [14, с. 87]. Проте, для остаточного «єдиновладдя», він у 1036р із незрозумілих причин (літописець твердить, що за наклеп) кинув до в'язниці свого останнього брата Судислава, якого лише після смерті Ярослава визволять з темниці, щоби насильно постригти в ченці (сучасний російський історик Р. Скрипніков припускає, що Судислав міг мати «особливі права» на київський стіл – теж бути сином Володимирової Анни [16, с. 75]. Хоча, на нашу думку, для його ув'язнення було достатньо і того, що він на тоді залишався, окрім Ярослава, єдиним сином Володимира у статусі князя. Дещо іронічним виглядає твердження С.Франкліна і Д. Шепарда, що «...внаслідок обережності, везіння і щасливого

На що він міг розраховувати піднімаючи бунт проти батька: на найманців варягів, новгородців, князем яких він став незадовго? Підстав сподіватися на підтримку інших союзників у Русі чи поза її межами на тоді у Ярослава не було, хіба що існувала таємна домовленість із Святополком, а через нього вихід на печенігів і поляків – але це лише припущення, яке не має письмового підтвердження.* То можливо Ярослав був простаком, чи відчайдухом, який під впливом емоцій безоглядно кидає себе на терези випадку? Хоча в окремих епізодах літописних переказів Ярослав і постає далеко не у сприятливому світлі: підступний, нерішучий (інколи прямо боягуз), невдалий тактик; водночас, більшість його біографів описують Ярослава як політика передбачливого, розважливого, який надає перевагу дипломатичним комбінаціям перед військовими діями.

Чому за умов ніби то неминучої війни з Володимиром Ярослав, за кривду варягам, винищує «знатних мужів» новгородських? Що це – намагання навести дисципліну у війську, чи свідчення того, що прихильність варягів він цінував більше, ніж новгородців? Після звістки Предслави про події у Києві Ярослав поспішає замиритися із новгородцями. Згідно літопису, Предслава одночасно повідомила Ярослава про смерть Володимира, вбивство Бориса і зазіхання Святополка на життя Гліба, хоча між першою і другою подією була різниця в десять днів (Володимир помер 15 липня, а Бориса було вбито 24 липня). Варто погодитися з твердженням М. Грушевського, що в цій частині літопису «оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталі в сім не можна брати дуже серйозно» [10, с. 9]. Однак слова, які літописець вкладає в уста Ярослава: «Я перебив їх учора, а нині вони знадобилися» [14, с. 81], мають спонукати читачів не до дискусії про достовірність окремих деталей літописного оповідання, а до пошуку логіки у діях Ярослава. Чому за умов підготовки до війни з батьком новгородці йому не так важливі, а після смерті Володимира в них виникла нагальна потреба?***

Чому змінилися плани Ярослава? Можливо тому, що у Києві сів Святополк? Сів раніше, аніж Ярослав зайняв «стольний град». Чи не для того йому потрібно було наймати варягів? Для війни з Володимиром їх було явно замало, а захопити Київ за умов відсутності в ньому дружини батька напевно вистачило б...***

Маючи такі наміри, чи встиг би Ярослав зі своїми варягами захопити Київ раніше, ніж до нього повернулися, послані проти печенігів, війська? Цілком ймовірно, що встиг би. Під 1021 роком літописець оповідає, що коли племінник Ярославів Брючислав напав на Новгород, то дядько наспів з Києва надзвичайно швидко (за сім днів!), нагнав Брючислава і відібрав забране [14, с. 84-85].

Однак, прихід до влади у Києві Святополка мав змусити Ярослава серйозно корегувати свої плани, адже за Святополком стояли поляки і печеніги, до війни з якими варто було ретельно підготуватися. За нових обставин і вбивство Бориса могло стати для Ярослава сприятливим чинником: проголошення Святополка братовбивцем не лише надавало

випадку, дякуючи яким він залишився живий, і у всякому випадку не завдяки законному переходу влади від батька до сина, Ярослав «бисть самовластець Руської Землі» [5, с. 274].

*Якщо з причинами «пропольської орієнтації» Святополка все зрозуміло, то де криються витoki його тісних зв'язків із печенігами, що певною мірою превалювали у його «зовнішньополітичній концепції» (заснавши чергових поразок від Ярослава, Святополк спочатку шукав підтримки в Степу, а лише потім у Польщі)? На нашу думку, цілком слушним є припущення П. Толочка, що саме Святополк був тим сином Володимира, якого після умовин єпископа Бруно київський князь відпустив заручником до печенігів на підтвердження мирних намірів Русі. Саме тоді, на думку вченого, Святополк «зумів встановити добрі стосунки з ханською верхівкою» [1, с. 142].

** Не переконливою виглядає спроба С.М.Соловйова пояснити суперечливий характер дій Ярослава тим, що «Ярослав знав про повільні збори Володимира, про його хворобу, яка заважала йому поспішати походом, міг сподіватися на боротьбу Святополка з Борисом, яка надовго залишила б його в спокої» [8, с. 200].

*** Н. Полонська-Василенко прямо стверджувала, що, відмовившись сплачувати Києву данину, Ярослав «почав стягувати війська для походу» [17, с. 123]. На жаль, дослідниця не назвала підстав для такого сміливого закиду на адресу Ярослава: можливо, вона використовувала непрофесійний переклад О. Барвінського праці М. Костомарова [18, с. 10], чи інші, невідомі нам, джерела. Враховуючи слабку (на даний час) аргументацію висловленої думки, вважаємо, що вона має право на існування лише як припущення.

новгородському князю ореола месника, але мало слугувати підставою іншим руським князям для втручання у війну на боці Ярослава, або хоча би зайняти нейтралітет.

До речі, хто поширив чутки про напад печенігів, кому було вигідно залишити Київ без війська? Це міг зробити Болеслав I, який після невдалого походу 1013 року не полишав ворожих намірів щодо Русі*, або підбурюваний ним Святополк, а можливо хтось із оточення Ярослава... Про те, що напад печенігів був дезінформацією (при чому поданою так, чи таким джерелом, що далеко нелегковірний Володимир напередодні походу на Новгород і за умов напружених відносин із поляками відправив у степ майже всі наявні військові сили) є свідчення літопису, що « Борис вернувся з війни, не знайшовши печенігів» [14, с. 77]. Та й на березі Альти, дізнавшись про смерть Володимира і отримавши відмову Бориса виступити проти Святополка, «вої розійшлися», що мало ймовірно при можливій загрози нападу печенігів.

І чому у такій дивній формі літописець подає звернення Ярослава до війська напередодні походу на Київ – «Не я почав побивати братів, а він [Святополк]» [14, с. 81]. Якщо в думці не мав «побивати», навіщо ж так висловлюватись? Можливо літописець приховав якийсь натяк?

Повернімося до смерті Володимира, звичайно він міг захворіти і померти природно. А якщо ні, якщо його «слабкість» була кимось організована? Кому з його тодішніх супротивників чи ймовірних наступників вона була вигідна? Болеславу: цікава версія, навіть можна припустити, хто міг бути виконавцем – той же, згодом обласканий Болеславом, близький до Володимира, Анастас [14, с. 83.]? Печенігам (але ж військо проти них вже направлене, хоча очолює його не Володимир)? Святополку, який не мав реального впливу в Києві (незадовго звільнений із в'язниці, сидів у Вишгороді, батькова дружина на боці Бориса, та й сам факт смерті Володимира від нього намагалися приховати, що теж може свідчити про його непричетність до ймовірного вбивства київського князя)?** Борису, для якого батько був надійною опорою і чи не єдиним гарантом реалізації майбутніх планів?

Отримавши звістку про смерть Володимира його дружина [певно її верхівка] на Альті пропонує Борису зайняти київський стіл. Традиційне пояснення: їм був не любий Святополк (припустити це можна, взявши до уваги його змову з поляками і печенігами проти батька, за що він і був покараний Володимиром, та побоювання Володимирових сподвижників, що їх місця займуть нові висуванці). Але у дружинників, як і у киян навряд чи існували причини бути прихильними і до Ярослава (саме проти нього готувалася війна, його новгородці були традиційними суперниками полян, а щодо варягів, то певно ще були свіжими спогади про їх намагання покривдити киян, коли Володимир сів у столиці, та його вдалу спробу спровадити варягів до греків). Тому пропозиція київських ратників та дружинників Володимира Борису посісти стіл у Києві була спрямована як проти Святополка, так і проти Ярослава.

Зрозуміла нерішучість Бориса, адже всупереч порядку старшинства (хоча на початку XI ст. цей порядок лише формується)*** посісти стіл у Києві, означало поставити себе не лише проти Святополка (до речі, з його боку загроза була меншою – опальний князь, недавно звільнений із в'язниці, без війська і з далекими союзниками), але й проти інших нащадків

* М.С.Грушевський, заперечуючи твердження німецького хроніста Тітмара Мерзебургського, слушно зауважує, що похід Болеслава на Русь в 1013 році мав на меті не стільки захист його зятя Святополка, як спустошення руських земель [19, с. 494]. До речі, і наступне суперництво Святополка та поляків проти Ярослава чимало дослідників прямо трактують через призму зіткнення інтересів Польщі й Русі, а в релігійному аспекті як протистояння між двома вітками християнства, розкол між якими на той час вже намітився. Зокрема, відомий російський зарубіжний історик Г. Вернадський прямо стверджував: «перемога Святополка повинна була призвести до підкорення Русі Польщі і встановленню католицького впливу» [20, с. 43].

** До речі, і в цій ситуації теж не все зрозуміло: якщо Святополку Володимир не довіряє і тому тримає його під рукою у Вишгороді, чому Турів нікому іншому не надається, а залишається формально вотчиною Святополка? Можливо Володимир не хотів дратувати Болеслава Хороброго новим призначенням до Турова (іншого сина, чи намісника), або вирішив запровадити там [сучасною термінологією] «пряме президентське (великокняже) правління» на зразок Чернігова, Переяслава та інших міст. Не виключено, що між Володимиром і Святополком існувала певна домовленість, скажімо, на призначення останнього в Новгород, що теж могло спровокувати Ярослава до виступу у 1014 році...

*** Автор поділяє думку В. Ключевського, який вважав, що в досліджуваний період «...між братами не існувало, очевидно, ніякого установленого, визнаного права, чим і можна пояснити усобиці між синами Святослава і Володимира» [21, с. 180].

Володимира. За умов протистояння він міг би розраховувати окрім батькової дружини хіба що на свого молодшого брата Гліба, користь з якого була невелика. Що за таких обставин було робити Борису: йти до Києва проти Святополка і одночасно протиставити себе іншим Володимировичам; повертатися до Ростова назустріч брату, який виступив проти батька, улюбленцем якого Борис був (дискусійним, на нашу думку є твердження П. Толочка, що Борис «...міг спокійно піти в свій Ростов» [2, с. 42]. До речі, Святослав древлянський теж шукав порятунку не у Новгороді, а в далеких родичів за Карпатами...); чи шукати захисту в іншому місці? М. Грушевський так змальовував наслідки нерішучості Бориса: «...маючи військо в руках, не хотів миритися із князівством Святополка, як з довершеним фактом, але й не відважився йти на Київ. Тим часом військо, чи то зневірившись в здібностях свого проводиря, чи заігнване Святополком, полишило Бориса, і коли він зістався з самим своїм двором, Святополк надіслав убивць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним» [10, с. 6]*.

У вбивстві Бориса теж є чимало незрозумілого: якщо воно готувалося Святополком таємно, разом із його вишгородськими прихильниками, то чому пораненого Бориса замість того, щоби добити на місці і позбутися тіла, везли до Святополка (до речі, після вбивства Гліба, його тіло залишили між колод на місці злочину)? Свідчення про підісланих до пораненого Бориса варягів майже дублює попередню літописну звістку про вбивство Ярополка за наказом Володимира, що дає підстави запідозрити літописця у літературній реконструкції давнішої події. Приймаючи літописне свідчення про вбивство Бориса варягами за факт, ми зіштовхуємося із черговим запитанням: навіщо було Святополку підсилати нових убивць, якщо достатньо було передати наказ тим, хто його віз? Можливо варяги були послані не з Києва, а з Новгорода, як окремі дослідники трактують опис цієї події у «Сазі про Еймунда» [5, с. 276]? Чи не є поєднання смерті Володимира і вбивства Бориса у повідомленні Предслави про події у Києві намаганням літописця відвернути від Ярослава підозру щодо його причетності до смерті Бориса?

Спробуємо визначити, що було вигідніше Ярославу: смерть Бориса, захоплення ним Києва, чи його втеча від Святополка? Смерть Бориса позбавляла Ярослава одного з реальних претендентів на київський стіл (нагадуємо, що найбільш прийнятним поясненням виступу Ярослава проти батька були «ревності» щодо Бориса) та надавала відтінок «справедливості» (помсти за убієнного брата) його виступу проти старшого брата [Святополка]. Проаналізуємо, що було б якби Борис сів у Києві? Чи передбачав такий варіант Ярослав? Про це можна лише здогадуватися, однак такий перебіг подій мав би його задовольнити. По-перше, Ярослав руками Бориса позбувся б реального суперника в особі Святополка. По-друге, його подальший похід на Київ теж мав би логічне пояснення - він відновлює законність: карає меншого брата, який порушив порядок старшинства. Окрім того, його суперниками були б тільки кияни та дружина Бориса (ослаблені сутичкою з прихильниками Святополка – важко припустити, що останній без опору поступився б Києвом), а за княжіння Святополка окрім згаданих вояків можна було зустрівтися з польськими військами і печенігами (як згодом і сталося).

Згодом Борис і Гліб стали першими святими, канонізованими Руською церквою. Канонізація сталася передовсім завдяки зусиллям Ярослава і навіть можемо припустити за певного спротиву церковної верхівки (митрополит Іоанн був «престрашний і в сумніву»). Однак Іоанн переніс тіла князів до нової церкви, визначив день їх вшанування (24 липня) і сам склав їм службу. Г. Федотов, відомий російський письменник і богослов, так пояснював збентеження митрополита: «...сумніви греків були цілком природними. Борис і Гліб не були мучениками за Христа, а пали жертвою політичного злочину, в княжій усобиці, як багато хто до і після них. Майже всі святі грецького календаря належать до мучеників за віру: преподобних (аскетів-подвижників) і святителів (єпископів). Миряни у чині «праведних» зустрічаються вкрай рідко» [6, с. 50]. Автор мав рацію, наголошуючи, що хоча літописні свідчення про смерть Бориса і Гліба слугували князям зразком дотримання принципу «старшинства» при успадкуванні влади, однак «...влада старшого брата, навіть батька, ніколи

* С. Соловйов виділяє такі чинники, що підштовхнули Святополка покінчити з Борисом: ненависть Святополка до свого молодшого брата як суперника, якому батько хотів передати київський стіл; явну прихильність до Бориса батькової дружини і війська, якою той міг скористатися при першій ліпшій нагоді; приклад сусідніх держав (Богемії і Польщі), правителі яких прагнули ліквідувати потенційних супротивників [8, с. 196].

не простягалася в давньоруській свідомості за межі морально припустимого. Злочинний брат не міг вимагати покори собі. Супротив йому був завжди виправданим. Така праведна помста Ярослава в наших житіях» [6, с. 55]. Ця фраза, на нашу думку, містить пояснення причин виступу Ярослава проти Святополка та його ініціатива щодо канонізації Бориса і Гліба**.

Повернімося до подій після смерті Володимира. Згідно літопису, війна між Святополком і Ярославом розпочалася з ініціативи останнього: опис початку походу слідує одразу ж після звернення Ярослава до новгородців [14, с. 81]. Однак, на нашу думку, для дослідження цього аспекту проблеми варто врахувати і думку В.Мавродіна, що «нападаючою стороною виступав Святополк. Еймундова сага повідомляє, що він у своєму листі вимагав від Ярослава «поселень і міст» і, мабуть, поновлення данини з Новгороду» [13, с. 255]. Не виключено, що за нових обставин Ярослав і не збирався йти на Київ (принаймні зразу після смерті Володимира, плануючи, приміром, збільшити військо за рахунок тих же варязьких найманців тощо), а виступ на Новгород Святополка змусив Ярослава рушити йому назустріч. І ще одне запитання, яке, на нашу думку, потребує окремого дослідження: чому під час кількомісячного «стояння» під Любечем (що може мати одне пояснення – відносна рівність військових сил супротивників), жодна сторона не спробувала посилити свої позиції за рахунок нових союзників? А можливо спроби були?

Літописні записи, зроблені за кілька десятків років після згаданих подій, зображують Святополка бунтівником, зрадником, клятвопорушником і братовбивцею. Акцент на злодіяннях Святополка не лише виправдовував війну з ним Ярослава, а й відволікав від роздумів про причини виступу новгородського князя проти Володимира. У своїй спільній праці Олексій і Петро Толочки слушно зауважують, що давньоруські джерела «...відбивають лише один погляд на події, а саме: погляд Ярослава Володимировича чи його нащадків, тобто партії, яка в підсумку виграла» [3, с. 127].

Згодом Ярослав навіть за бажання нічого не міг би змінити в негативному образі Святополка, створенню якого сам сприяв. Однак, чому на схилі віку Ярослав погодився з тим, що його син Ізяслав свого первістка назвав іменем Святополк? Що це: своєрідна форма спокути, чи можливо примха дружини Ізяслава, яка доводилася племінницею дружині Святополка Окаянного, і могла з якихось польських джерел (навіть із розмов при польському дворі) дізнатися щось таке про свого руського родича, що суперечило версії, яка створювалася. Чи не поділилася вона своїми знаннями із сином?

Дослідниця історії церковних служб святим Борису і Глібу Є. Антонова слушно припускає, що при житті Святополка Ізяславовича в «офіційному оточенні вживати ім'я Святополка в негативному контексті було небажано» [7, с. 115]. А відомий культуролог, дослідник руської середньовічної культури О. Ужанков акцентує увагу на тому, що «Із синів і внуків Ярослава Мудрого тільки він один [Святополк II], будучи великим князем київським, нічого не зробив для прославлення святих Бориса і Гліба». На підтвердження цієї тези вчений зазначає, що батько Святополка II Ізяслав був ініціатором будівництва нової церкви у Вишгороді і перенесення до неї мощів святих в 1072 році. Дядько Святополка II Святослав посівши київський стіл у 1073 році розпочав будівництво нового, вже кам'яного храму – мавзолею, яке після його смерті продовжив другий дядько – Всеволод. Після смерті останнього церкву, що завалилася, відбудував син Святослава – Олег. Другий двоюрідний брат Святополка II – Володимир Мономах прикрасив саркофаги святих (1102 р.), а в 1115 р. виступає разом із Олегом ініціатором нового перенесення святих мощів [7, с. 121]. Лише Святополка Ізяславовича завжди відрізняло «прохолодне» ставлення до підтримання культу страсотерпців Бориса і Гліба.

Висловлені міркування жодним чином не ставлять за мету виправдати дії Святополка Окаянного. Безперечно, Святополк значною мірою несе відповідальність за розгортання жорстокої боротьби між руськими князями в першій третині XI ст. Боротьба, що супроводжувалася залученням іноземних військ, призвела до численних людських жертв, розорення земель Русі, територіальних втрат. Однак, автор поділяє тезу, обґрунтовану ще у 1955 р. відомим дослідником руської історії М.Тихомировим, що «...не варто надмірно

** Вважаємо, що для дослідження даної проблеми не втратило актуальності твердження Б. Мавродіна щодо причин канонізації Бориса і Гліба: «...підкреслюючи незалежність руської церкви і, відповідно, Русі [від греків], Ярослав домагається канонізації перших руських святих – Бориса і Гліба» [13, с. 263].

звеличувати і діяльність Ярослава, який теж опирався на іноземну допомогу варягів... Обидва князі однаково жорстоко готові були розправитися зі своїми суперниками» [15, с. 87]. До речі, це твердження можна віднести і до Мстислава з його ясами і косогами...

Після перемоги військ Святополка у 1019 році на р. Альті Ярослав «сів у Києві, утерши поту з дружиною, показавши побіду і труд великий» [14, с. 84]. Однак недовгим був його перепочинок: у 1021 році полоцький Брячислав напав на Новгород, у 1023 році проти Ярослава виступив тмутараканський князь Мстислав. На думку Б. Грекова, причиною цих конфліктів було те, що «тепер він [Ярослав] став небезпечним для тих, хто прагнув відділитися від Києва» [11, с. 484], а можливо, були й інші мотиви в діях його супротивників...

Питання, порушені в статті, виходять за межі проблеми боротьби за спадщину Володимира Великого, яка розгорнулася між його нащадками. Дослідження історичних процесів, що мали місце в руських землях в першій третині XI ст., можливе лише за умов врахування різних внутрішніх і зовнішніх чинників політичного, економічного, морально-психологічного та культурно-релігійного характеру. Лише неупереджений підхід до висвітлення причин, перебігу і наслідків подій, який виключає необґрунтовані характеристики їх учасників, сприятиме об'єктивному дослідженню нашої історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: 1996. – 216 с.
2. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: 2001. – 208 с.
3. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: 1998. – 352 с.
4. Головкин А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XI вв. – К.: 1988. – 342 с.
5. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси: 750 – 1200. – С.-Петербург, 2000. – 624 с.
6. Георгий Федотов. Первые русские стратотерпцы Борис и Глеб // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д.: 2005. – С.48-65.
7. Ужанков А. Святые стратотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания жития // Протоиерей Дмитрий Денисенко, Борис Кузык. Борис и Глеб. Жизнь, подвиги, чудеса первых русских святых: Духовное чтение для познания истории Святой Руси. – Д., 2005. – С. 86-125.
8. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1. – М.: 1988. – 797 с.
9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: 2004. – 1024 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.2. – К.: 1992. – 640 с.
11. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: 1953. – 568 с.
12. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том I. – К.: 1992. – 238 с.
13. Мавродин В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование киевского государства). М.: 1946. – 310с.
14. Літопис Руський. – К.: 1989. – 591 с.
15. Тихомиров М.Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI – XIII вв. // Древняя Русь. – М., 1975. – С. 42-232.
16. Скрыпников Р.Г. История Российская. IX – XVII вв. – М.: 1997. – 496 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.І. – К.: 1995. – 672 с.
18. Микола Костомаров. Історія України в життєписах визначних її діячів: Репринтне відтворення видання 1918 року. – К.: 1991. – 494 с.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.1. – К.: 1991. – 736 с.
20. Вернадский Г.В. Русская история. Учебник. – М.: 2001. – 544 с.
21. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. Т.І. Курс русской истории. Ч.І. – М.: 1987. – 430 с.

Ю.І. Поп, О.М. Кравчук

ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ (І СТ. ДО Н. Е. – ХХ СТ.)

Процеси державотворення на території сучасної України неоднорідні, мають неоднозначні історичні передумови. Особливою специфікою відзначається історія Закарпаття, що найдовше було політично відокремлене від інших сучасних українських земель. З фактологічного огляду зазначене питання неодноразово перебувало в полі зору дослідників (М. Болдижар, с. Віднянський, І. Вовканич, Л. Войтович, І. Гранчак, В. Мельник, І. Поп, Д. Поп, В. Шандор та ін.), але розглядалося в контексті загальних історичних подій історії краю. Враховуючи те, що вивчення питання перебування Закарпаття у складі держав